

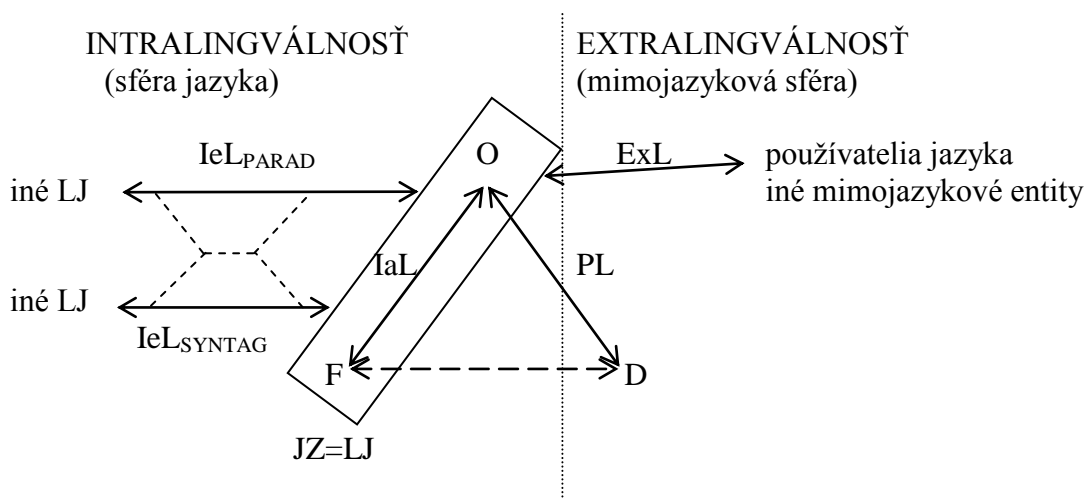
Teória lexikálnej motivácie – úvodné poznámky

MOTIVÁCIA

Pri analýze pojmu motivácia si najprv musíme ujasniť znakový (semiotický) charakter lexémy.

Semiotický status lexikálnej jednotky

Ako vidno, vychádzame z klasickej trojuholníkovej schémy, ktorá je doplnená niekoľkými ďalšími atribútmi.

Vysvetlenie skratiek: V – význam, F – forma, D – denotát, JZ – jazykový znak, IaL – intralexematickosť, IeL – interlexematickosť, ExL – extralexematickosť, PL – paralexematickosť, PARAD – paradigmatickosť, SYNTAG – syntagmatickosť, LJ – lexikálna jednotka.

Máme lexikálnu jednotku (LJ), ktorá je jazykovým znakom. LJ je bilaterálna, má teda svoju formu (F) aj obsah (O). Medzi F a O sa realizuje intralexematický vzťah (IaL), teda vzťah vo vnútri lexémy, napr. forma *mama* a obsah „*rodič ženského pohlavia*“. Medzi LJ a inými LJ, teda medzi LJ navzájom sa realizujú interlexematické vzťahy (IeL), a to na syntagmatickej (IeL_{SYNTAG}) alebo paradigmatickej úrovni (IeL_{PARAD}).

Príklad na IeL_{SYNTAG}:

Minule mama ich malému synovi ponúkla koláč.

Príklad na IeL_{PARAD}:

mama – otec, mama – rodič, mama – syn, mama – dcéra, mama – osoba a pod.

Vzťahy v rámci jazykového systému (na intralexematickej a interlexematickej úrovni) sa nazývajú intralingválne; vzťahy lexémy k tomu, čo leží mimo jazyka (napr. používatelia jazyka, čas, priestor), sa nazývajú extralingválne vzťahy (ExL). Extralingválny vzťah sa prejavuje len v príznakových situáciách, napr. vzťah používateľov jazyka k LJ a k denotátu, ktorý lexéma označuje. Ak je vzťah neutrálny, nepríznakový, používatelia jazyka si ho neuvedomujú. Používatelia jazyka si uvedomujú len príznakové (kladné, záporné alebo inak sa prejavujúce) entity: porov. synonymá, lišiace sa neprítomnosťou/prítomnosťou expresivity:

jesť – papať/papkať, jedykať – hryzkať – žrať – hlatať – gniaviť

noha – hnát – laba – feta

ruka – paža – packa – laba – paprča

Vzťah k tomu, čo LJ označuje, teda k výseku mimojazykovej skutočnosti (k denotátu), je takisto extralexematický, pretože denotát sa nachádza mimo jazyka. Avšak na rozdiel od vzťahu *lexéma – používateľ jazyka* vzťah LJ – D je prítomný a aktívny vždy. Inak povedané, za každou lexémou sa ukrýva nejaký denotát, každá lexéma niečo označuje, ale extralingválny vzťah LJ – *používateľ jazyka* sa realizuje len niekedy. Vzťah medzi LJ a D budeme nazývať paralexematický (para- = popri, pri), pretože denotát vždy funguje „pri“ lexikálnej jednotke, je s ňou neodmysliteľne spätý.

Motivovanosť a arbitrárnosť

Bežne sa konštatuje, že vzťah medzi formou a obsahom lexémy je arbitrárny. Pod arbitrárnosťou sa rozumie fakt, že medzi formou a obsahom daného pomenovania niet príčinnej súvislosti, teda že forma nijako nenaznačuje obsah. Nevieme odpovedať na otázku, prečo sa *dom* volá *dom*, prečo sa *škola* volá *škola*. V prospech arbitrárnosti jazykového znaku sa uvádzajú tieto argumenty (Dolník, 2003, s. 120 a nasledujúce).

- **deskriptívna argumentácia**: ak by bola nevyhnutná väzba medzi F a O, tá istá forma by znamenala vždy to isté a naopak;
- **historická argumentácia**: ak by bola nevyhnutná väzba medzi F a O, nemohlo by dochádzať k zmene významu;
- **komparatívna argumentácia**: ak by bola nevyhnutná väzba medzi F a O, rozličné jazyky by nemohli mať odlišné slová na vyjadrenie toho istého významu.

V uvedených argumentoch sa hovorí o nevyhnutnosti v tom zmysle, že **pri arbitrárnosti nie je nevyhnutná vnútorná spätosť medzi F a O**, ale len konvenciou objektivizovaný asociačný vzťah.

Keďže arbitrárnosť sa dáva do opozície k motivovanosti (arbitrárnosť – motivovanosť), môže viesť k takejto nepresnej interpretácii:

arbitrárnosť (ľubovoľnosť) – motivovanosť (nie ľubovoľnosť, nevyhnutnosť)

Opakom nevyhnutnosti je však náhodnosť, teda obsahom arbitrárnosti (nie nevyhnutnosti) je to, že F je náhodná, povaha F nesúvisí s povahou O. Nie náhodnosť (motivovanosť) napr. v slovách *gagotať*, *cililink* však neznamena nevyhnutnosť, porov. formuláciu J. Dolníka: „*Ak hovoríme, že forma slova je motivovaná, mienime tým to, že nie je náhodné, že táto forma je taká, aká je, ale nie je ani nevyhnutné, aby takou bola (mohla by byť aj inou formou, môže sa zmeniť)*“. Z toho možno vyvodiť, že motivácia je *neľubovoľný, nenáhodný jav* a tvorí stredný článok v pojmovom rade:

náhodné (arbitrárne) – nenáhodné (motivované) – nevyhnutné

Vzťah arbitrárnosť – motivovanosť úzko súvisí so vzťahom izolovanosť – neizolovanosť: „O absolútnej arbitrárnosti označujúceho vo vzťahu k označovanému môžeme hovoriť len v súvislosti s izolovaným jazykovým znakom, t. j. vtedy, keď abstrahujeme od súvzťažných znakov.“ (Dolník, 2003, s. 122). Ak berieme do úvahy neizolovaný jazykový znak, musíme pripustiť, že tento znak je minimálne (elementárne) motivovaný. Takýmto spôsobom sa rozsah pojmu motivácia rozširuje:

„Motiváciou slova sa rozumie **priamy** kauzálny vzťah medzi jeho formálnou (výrazovou, materiálnou, zvukovou) a významovou (ideálnou) zložkou, ako aj **nepriamy** vzťah, ktorý je podmienený vzťahom slova k paradigmaticky súvzťažným slovám“ (Dolník, 2003, s. 123). Vzťah medzi paradigmaticky súvzťažnými lexémami (napr. vzťah medzi synonymami) možno označiť ako vzťah minimálnej motivácie. Do hry vstupuje potreba diferenciácie jednotiek v rámci istých paradigiem: „To, čo je na slove dôležité, nie je samotný

zvuk, ale zvukové rozdiely umožňujúce slovo rozlíšiť od všetkých ostatných slov“ (Saussure, 1989, s. 145): napr. *jesť*, nie *žrať*, nie *papať*, nie *džgať sa*, nie *šrotovať* a pod.

Nijaká lexikálna jednotka sa v jazyku nezjaví „z ničoho nič“; vždy je prítomné explicitné či implicitné odôvodnenie existencie daného slova, pričom je dôležité, že „všetky lexikálne jednotky sú navzájom prepojené sieťami ... rôznych vzťahov. Každú lexikálnu jednotku môžeme chápať ako priesečník vzťahov s inými lexikálnymi jednotkami alebo [ako priesečník] vzťahov smerujúcich mimo jazyka. Tento súbor vzťahov robí z danej lexikálnej jednotky individuálnu jednotku lexikálnej zásoby.“ (Furdík, 2002)¹. Takýmto spôsobom sa zvyrazňuje už spomínaná neizolovanosť lexikálnych jednotiek, čo dokumentuje aj tento citát:

„Existuje množstvo vzťahov medzi slovami ako jazykovými znakmi. Slovo nadobúda svoju existenciu práve tým, že sa zaradí do slovnej zásoby ako systému a že je prijaté jazykovým spoločenstvom ako efektívny komunikačný prostriedok. Každé slovo je preto súčasťou obrovskej siete slovných znakov, priesečníkom množstva vzťahov, multištruktúrnou jednotkou. *Štruktúrne vzťahy určujú charakter daného slova; dávajú slovu zmysel čiže motív jeho existencie. Preto na rozdiel od tradičného chápania slovného znaku ako arbitrárneho (ľubovoľného) je možné chápať slovo naopak ako mnohonásobne motivované. Slovo ako jednotka lexikálnej zásoby je teda vždy mnohonásobne motivované. Výsledkom takéhoto pohľadu je chápanie slovnej zásoby ako súboru jednotiek daných konfiguráciou a interakciou lexikálnych motivácií.*“ (Furdík, 2000b; kurzíva M. O.). Rozoznávame viaceré typy lexikálnej motivácie (porov. aj schému v osobitnom súbore s názvom *Schema_prednaska_2*):

Typológia lexikálnej motivácie

(1) Inherentné – základné typy:

1.1 Elementárna – paradigmatická motivácia. Paradigmaticky motivovaná je každá lexikálna jednotka, pričom sila paradigmatickej motivácie priamo vplýva na zaradenie lexémy do centra, prechodnej sféry či na perifériu lexikálneho makrosystému. Platí to aj naopak: sila LM je ovplyvnená postavením lexémy v lexikálnej zásobe. Lexémy, ktoré majú len paradigmatickú motiváciu, patria do centrálnejších oblastí jazykového systému. Paradigmatická motivácia sa môže prejaviť viacerými spôsobmi, ako napr. synonymia, paronymia, antonymia, homonymia a pod.

1.2 Základné špecifikačné typy LM sú v hrubých črtách usporiadané podľa zaužívanej hierarchie jednotlivých jazykových rovín; pravdaže, so zreteľom na rovinu pomenovania a lexému ako základnú jednotku tejto roviny:

- **fónická motivácia** – ukazovateľ príznakovosti na úrovni vonkajšej formy lexémy (*d'obať*, *ťukať*, *galgan*, *fajrnok*, *teória*, *geometria*);
- **morfologická motivácia** – ukazovateľ zmeny príslušnosti lexémy k slovnému druhu, inak povedané reštruktúracie vnútornej formy lexémy: *pracujúci*_{PRÍČ} → *pracujúci*_{SUB}, *pravda*_{SUB} → *pravda*_{PART}, *okolo*_{ADV} → *okolo*_{PREP} → *okolo*_{PART};
- **sémantická motivácia** – ukazovateľ vzniku alebo narastania polysémie (realizácia výsostne na úrovni významu jednej lexémy): *pravý*: 1. *nachádzajúci sa na opačnej strane ako srdce*, 2. *politicky konzervatívny*, 3. *skutočný*.
- **slovotvorná motivácia** – komplexný, a preto aj centrálny motivačný typ, zasahujúci lexikálnu jednotku ako celok (na úrovni významu aj formy): *sok* → *sokyňa*, *zelený* → *zelenat' sa*;
- **syntaktická motivácia** sa zakladá na tom, že formálna podoba väčšinou dvojčlennej syntagmy sa spája s jedinečným obsahom; ide o viacslovnú, prevažne neexpresívnu

¹ Citácie pochádzajú z prednášok J. Furdíka (2002), ktoré boli nahraté v letnom semestri študijného roku 2001/2002.

a neobraznú lexikálnu jednotku (tzv. združené pomenovanie): *modrá knižka, predseda vlády*;

- **frazeologická motivácia** charakterizuje frazeologické jednotky ako špecifický druh viacslovného pomenovania: *hádzat' hrach na stenu, modrý pondelok*;
- **onymická motivácia**, ktorou sa vyznačujú lexikálne jednotky pomenúvajúce jednotliviny v rámci druhov: *Peter Bondra, Ružomberok, Jednota*.

(2) Prechodné typy:

- **interlingválna motivácia** ako dôsledok kontaktového princípu v jazyku, interlingválne motivované sú slová prevzaté z cudzích jazykov (*celebrita, firhang, pointa, postskriptum*);
- **abreviačná motivácia** ako dôsledok ekonomizačného princípu v jazyku; abreviačne motivované sú skratky (*napr., a pod., SR, SHS*).

(3) Adherentné, nadstavbové typy LM sa vymedzujú takto:

- **Expresívna motivácia** ako dôsledok emočno-vôľového princípu v jazyku: expresívne motivované sú expresíva, ako napr. *fafrnok, čmudiť, sedieť* (byť vo väzení), *čmajznúť* (ukradnúť).
- **Stratifikačná (registrová) motivácia** ako dôsledok princípu vrstvovitosti v jazyku; stratifikačne motivované sú vrstvy lexém, ako napr. hovorové slová, kolokvializmy (*šušťáky, vodičák, kecať*), konfesionalizmy (*celebrovať, Duch Svätý, noviciát*), administratívizmy (*matrika, obežník, ad acta*), žurnalizmy (*míting, multilaterálny, bašta*) a pod.
- **Terminologická motivácia** ako dôsledok princípu presnosti v jazyku; terminologicky motivované sú odborné termíny (*okvetie, chlorid sodný, paradigma*).
- **Sociolektická motivácia** ako dôsledok spoločenského princípu v jazyku; sociolekticky motivované sú slangizmy (*matika, bezďák, buzerák*), profesionalizmy (*intro* [úvod piesne], *handka* [mikrofón do ruky]), argotizmy (*sýkorka* [policajt], *keňér* [chlieb]).
- **Teritoriálna motivácia** ako dôsledok areálového princípu v jazyku; teritoriálne motivované sú nárečové slová (dialektizmy), napr. *bandurky, belčov*.
- **Temporálna motivácia** ako dôsledok časového princípu v jazyku; čas sa – metaforicky povedané – bytostne dotýka aj jazykových jednotiek – ich zrodu, dospievania, produktívneho veku, dôchodkového veku i zániku; temporálne motivované sú archaizmy (*bukéta, počty a merba*), historizmy (*šesták, zlatka, iskrička*), neologizmy (*internetista, surfovať, korčuliar* [v hypermarkete]).
- **Individualizačná motivácia** ako dôsledok tvorivého princípu v jazyku či ako ukazovateľ výsostne osobného či osobnostného, idiolektického prístupu k jazyku. Individualizačne motivované sú okazionalizmy: *zaliťbojiť si* (na chvíľu sa stať liftbojom), *pomalík* (osobný vlak), *naprinceznovať sa* (veľakrát hrať princeznú), *nohaviciarka* (žena, ktorá často strieda mužov; analógia k slovu *sukničár*).

Vidieť, že nadstavbové typy motivácie nestavajú priamo na jazykových štruktúrach, ale jazykové štruktúry ovplyvňujú z extralingválneho priestoru používateľov jazyka, resp. iných, časopriestorových okolností. Z tohto dôvodu sa nazdávame, že bude vhodné ich pomenovať ako nadstavbové – adherentné, do jazykových štruktúr pridané princípy.

Za podstatný rozdiel medzi základnými a nadstavbovými motivačnými typmi teda pokladáme vzťah k jazykovému systému, ktorý terminologicky vyjadrujeme protikladom *inherentnosť* – *adherentnosť*.

1. *Inherentné – základné typy*

1.1 *Elementárna – paradigmatická*

1.2 *Špecifikačné*

- 1.2.1 *Fónická*
- 1.2.2 *Sémantická*
- 1.2.3 *Morfologická*
- 1.2.4 *Slovotvorná*
- 1.2.5 *Syntaktická*
- 1.2.6 *Frazeologická*
- 1.2.7 *Onymická*

2. *Prechodné*

- 2.1 *Interlingválna*
- 2.2 *Abreviačná*

3. *Adherentné – nadstavbové*

- 3.1 *Expresívna*
- 3.2 *Stratifikačná*
- 3.3 *Terminologická*
- 3.4 *Sociolektická*
- 3.5 *Temporálna*
- 3.6 *Teritoriálna*
- 3.7 *Individualizačná*

Podstata lexikálnej motivácie. Základné pojmy

Za základný metodologický pilier predkladanej teórie pokladáme pokus o aplikovanie princípu slovotvornej motivácie (Furdík, 1993, 2004) na všetky druhy lexikálnej motivácie, pričom za výhodné považujeme vychádzať zo všeobecnej charakteristiky motivácie, ktorej autorom je M. Dokulil (1962, s. 11, pozn. 5):

„O vzťahu motivácie medzi A a B mluvíme ... tehdy, jde-li nám o to, že existence B je zdůvodnitelná skrze existenci A nebo naopak, popř. že B je vysvětlitelné pomocí A nebo naopak.“ (motivácia a fundácia)

J. Furdík považuje princíp slovotvornej motivácie za proces, vzťah i vlastnosť; ďalej spresňuje (1993, s. 12 – 13):

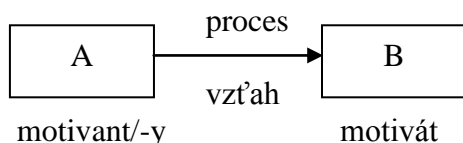
„Ako proces vystupuje pri utváraní slova, resp. pomenovania. Ako vzťah sa prejavuje medzi dvoma (resp. pri možnej viacnásobnej motivácii aj medzi viacerými) slovami (pomenovaniami): východiskovým (motivantom) a voči nemu sekundárnym (motivátom). Ako výsledok procesu a súčasť vzťahu je vlastnosťou motivátu (tu sa používa aj označenie motivovanosť).“

Nazdávame sa, že uvedené skutočnosti možno terminologicky uplatniť pri všetkých typoch LM, a to tak, že na pomenovanie entít A a B použijeme termíny motivant a motivát, ktoré spresníme vzťahovým adjektívom, odkazujúcim na príslušný typ LM (napr. paradigmatický motivant – paradigmatický motivát). Nevyhnutné je objasniť:

- (1) motiváciu ako proces utvárania slova, resp. lexikálnej jednotky;
- (2) motiváciu ako vzájomný vzťah medzi motivantom a motivátom;
- (3) charakter motivanta;
- (4) motiváciu/motivovanosť ako vlastnosť motivátu.

Inak povedané, **problematika lexikálnej motivácie sa dotýka ozrejmene A a B, procesu vzniku B, vzťahu medzi A a B a z toho vyplývajúcej vlastnosti B**. Týmto spôsobom sa definuje všeobecná **motivačná štruktúra**, ktorá sa podľa jednotlivých typov

LM naplňa špecifickými vlastnosťami a prvkami. V tomto bode sa prejavuje očividná súhra (ale i protihra) medzi všeobecným rámcom, ktorý tvorí jadro lexikálnej motivácie – onen jednotiaci princíp organizácie lexikálnej zásoby –, a konkrétnou realizáciou tohto rámca v podobe jednotlivých motivačných typov. Všeobecnú motivačnú štruktúru možno znázorniť takto:

Podľa toho, či má motivát (B) jeden alebo viac motivantov, rozoznávame **jedinú** alebo **viacnásobnú motiváciu**. Jediná motivácia znamená, že motivát má jeden motivant: *myš* → *myška*. Viacnásobná motivácia znamená, že motivát má viac motivantov, pričom každý motivačný vzťah sa chápe ako rovnocenný k ostatným motivačným vzťahom, napr. *hriech* → *hriešnik* („ten, kto pácha hriechy“), ale aj *hrešiť* → *hriešnik* („ten, kto hreší“) a *hriešny* → *hriešnik* („ten, kto je hriešny“):

hriech ↘

hriešny → *hriešnik*

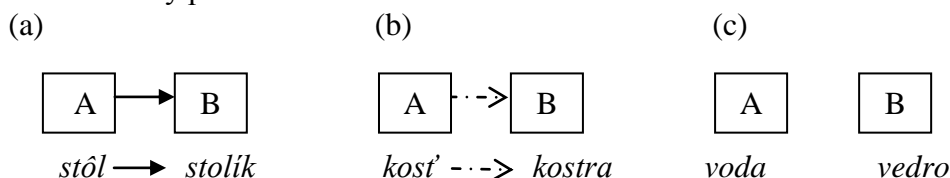
hrešiť ↗

Pri paradigmatickej, syntaktickej, frazeologickej a onymickej motivácii hovoríme o tzv. **globálnej motivácii**, pretože motivát má takmer vždy niekoľko (pri paradigmatickej motivácii aj niekoľko desiatok) motivantov, ktoré pôsobia globálne, t. j. motivačný vzťah nemôžeme rozložiť tak, ako v prípade *hriešnik*: napr. **modrý* → *modrá knižka*, vždy len *modrý* + *knižka* → *modrá knižka*.

Ďalším dôležitým poznatkom je, že motivácia má svoju dynamiku: môže vzniknúť, môže trvať, môže sa meniť, môže zaniknúť. Jednotlivé procesy budeme nazývať týmito termínmi:

- nadobudnutie motivácie: **motivizácia**
- zmena motivácie: **transmotivácia**
- strata motivácie: **demotivácia**

Demotivačný proces možno znázorniť takto:

Demotivačný proces spočíva v tom, že pôvodne pevný motivačný vzťah (a) sa oslabuje (b) do takej miery, že nakoniec sa u bežných nositeľov jazyka prestáva uvedomovať (c). Napríklad dnes sa už neuvedomuje slovotvorná súvislosť medzi slovami *vliecť* a *vlak*, *stlať* a *postel'*, *vidieť* a *vedieť*, *voda* a *vedro*.